

Яків Сислюк, Вікторія Дубик

Релігія і церква у системі української освіти та шкільництва XVI–XVII ст.

Yakiv Syslyuk, Viktoriya Dubyk

Religion and the church in the system of Ukrainian education and school in 16th – 17th c.

The development of Ukrainian education and schooling in 16th–17th c. from the perspective of the role of religion and churches in the process was analyzed. The article logically leads to the conclusion about the importance of using in modern conditions education and religious heritage of this period in the development of Ukrainian education and school system to preserve the state independence, national identity and consciousness.

Keywords: religion, church, education, Kalvina's school, socinianism, Nontrinitarianism, Catholic schools, Jesuit school, Zamoyski Academy, Ostroh cultural and educational center, polemicist, brotherly school, Kyiv-Mohyla Academy, Uniate school

Проаналізовано розвиток української освіти та шкільництва XVI–XVII ст. під кутом зору ролі релігії і церкви у цьому процесі. Стаття логічно підводить до висновку про важливість використання у сучасних умовах освітньо-релігійної спадщини цього періоду у розбудові української освіти та шкільництва задля збереження державної самостійності, національної ідентичності і самосвідомості.

Ключові слова: релігія, церква, освіта, кальвінські школи, соцініанство, антитринітаризм, католицькі школи, єзуїтські школи, Замойська академія, Острозький культурно-освітній центр, письменники-полемісти, братські школи, Києво-Могилянська академія, уніатські школи

Історія українського народу XVI–XVII ст. характеризується постійною боротьбою проти національного і соціального поневолення України поляками, турками та царсько-московським деспотизмом. Селянсько-козацькі повстання у 30-х роках XVII ст. не розв'язали наболілих питань тодішньої України. Польща ще більше посилила національно-релігійний, економічний і соціальний гніт українського народу. Колонізаторська політика Речі Посполитої, її утиски української культури і мови до-

вели до крайнього загострення суспільних відносин, що й викликало національно-визвольну війну 1648 р. під проводом Б. Хмельницького. Утворилася козацько-гетьманська держава, яка проіснувала понад 100 років. Упродовж цього періоду тривала затята боротьба українців проти російського абсолютизму за свою свободу та незалежність.

У таких умовах розвивалася духовна культура українського народу загалом, освіта і шкільництво зокрема, яка, за свідченням вітчизняних та іноземних джерел, мала на той час дуже високий рівень. Зазначимо, що релігійний чинник у цьому процесі відігравав важливу роль. Як свідчить практика, релігія та церква сьогодні також не стоять осторонь від освітянських проблем. Вони у своїх освітньо-виховних проєктах культивують серед молоді такі морально-етичні чесноти, як любов до ближнього, взаємоспівчуття, милосердя, взаємодопомогу, загальнолюдські сімейні цінності. Під таким кутом зору тема нашого дослідження є актуальною як у теоретичному, так і в практичному відношеннях.

Важливість обраної проблеми полягає також у недостатній її розробці в сучасній філософсько-релігійній літературі – тільки окремі аспекти цієї теми з'ясовані у працях Г. Ващенко¹, Н. Горбача², В. Кравця³, Н. Мойсеюк⁴, С. Сірополка⁵, М. Фіцули⁶.

Метою статті є узагальнення розвитку української освіти та шкільництва XVI–XVII ст. через призму значення релігії та церкви у цьому процесі задля подальшого використання педагогічної спадщини минулого у навчанні та вихованні сучасних молодих українців.

З середини XVI ст. в Україну через Польщу дедалі активніше проникають західноєвропейські реформаційні ідеї, зокрема лютеранство та кальвінізм, а дещо пізніше – протестантська неортодоксальна течія анти-тринітаризм. Останні доводили «нечестивість» християнства західного і східного обрядів, обстоювали «чистий варіант» первісної християнської віри в Бога. Пропаганда антитринітаріїв знаходила відгук та співчуття серед селян, зокрема Галичини. Мали місце навіть факти, коли зрубували хрести, скидали їх з дзвіниць. Особливо популярним антитринітаризм був на Волині в Острозькому культурно-освітньому осередку. Князь Константин Острозький сам схилився до релігійного вільнодумства.

Знайшовши сприятливий ґрунт, протестантські ідеї поширювалися в Україні через навчання тодішньої молоді у західноєвропейських вищих

навчальних закладах. Саме від другої половини XVI ст. стали інтенсивніші подорожі української молоді до німецьких університетів – лейпцизького, кенігсберзького, гейдельберзького, бо тоді уважалося за ознаку доброго тону відправляти молодь за кордон для здобуття освіти та засвоєння чужоземних звичаїв. Зрозуміло, що українська молодь набиралася за кордоном нових протестантських ідей і, повернувшись додому поширювала їх через школи.

На початку XVII ст. в Україні розповсюджується соцініанство, що пропагує ідею раціонального віровчення. Соцініани не визнавали християнських догматів про особу Ісуса Христа, вважали його звичайною людиною, яка діяла у відомий історичний час. Єдине, чого не заперечували соцініани з біблійних догм, – це зачаття Христа Святим Духом і народження його від діви Марії. Соцініани мали в Україні не тільки свої релігійні громади, а й школи. Вони славилися високою освіченістю. Не випадково з їх середовища вийшло чимало видатних діячів науки та культури, наприклад, Євстахій Кисіль, Юрій Немирович, Самійло Припківський та ін. Критика соцініанами догм офіційної християнської церкви, захист раціоналістичних принципів віри залишили в українській філософській думці кінця XVI – початку XVII ст. значний слід.

Соцініанство серед українців найбільше поширювалося на Волині та Київщині (Киселинь, Хмельник, Гоща, Любартов, Берестечко). Загальний характер соцініанської освіти був зорієнтований на оволодіння знаннями не тільки для себе, а й для всіх тих, кому ти чимось зобов'язаний. Вони здобуваються і зберігаються правдивою філософією, медициною, наукою. З них найголовніша – філософія. Полягає вона в правильному пізнанні Бога та його волі, що міститься у Святому Письмі.

Соцініани багато прислужилися українській справі тим, що дбали про переклад Євангелія та інших книг Св. Письма на українську мову. Однією з таких літературних пам'яток є Євангелія, яку переклав Валентин Негалевський 1581 р. у с. Хорошові Острозького повіту.

У тодішньому українському суспільстві популярним було і *кальвінство*. Так, ним перейнялися українські аристократичні роди Годкевичів, Нарушевичів, Грушевських та ін. З-поміж кальвінських шкіл на українських землях можна назвати передусім панівецьку школу на Поділлі, яку інколи називалася академією. Заснував її 1590 р. брацлавський воевода Ян Потоцький. Кальвінські школи пізніше об'єдналися з *соцініанськими* і *продовжили поширювати знання на українських землях*⁷.

Значна частина української молоді вчилася також у католицьких школах, як у кафедральних, так і в парафіяльних. З-поміж *катедральних шкіл*, де вчилися діти українців, можна назвати львівську, київську, луцьку. Деякі катедральні школи утримувалися спільно магістратом і капітулою.

Католицькі катедральні школи були не лише професійними школами для підготовки церковнослужителів, але й загальноосвітніми. Крім мов латинської, грецької та польської, – предметами навчання в них були науки, що входили в систему семи вільних наук (*septem artes liberales*) та поділялися на дві групи: тривіум і квадрівіум. До першої групи входили граматики, риторика і діалектика, до другої – арифметика, геометрія, музика та астрономія.

У другій половині XVI ст. починають засновуватися на українських землях єзуїтські школи. Було відкрито багато шкіл на Київщині, Волині, Поділлі та в Галичині, а саме: в Ярославі, Львові, Кам'янці на Поділлі, Острозі, Фастові, Києві, Новгород-Сіверську та в Станиславові.

Єзуїтські школи найкраще відповідали тогочасним вимогам шляхетської поведінки. Вони виховували у молоді уміння вільно говорити латинською мовою та писати нею легкі вірші, – всього того вже було досить, щоб догодити тогочасному шляхтичеві.

Єзуїтська школа охоплювала у своїй програмі цілу низку наук, поділених на два відділи: нижчий (*studia inferioria*) і вищий (*studia superioria*). Нижчий відділ єзуїтської школи (гімназія) складався з п'яти класів. У кожному класі був свій окремий учитель. Курс кожного класу, крім риторичного, був однорічний, риторичного – переважно дворічний. Вищий відділ єзуїтської школи складався з філософічного курсу (трирічного) та богословського (чотирирічного).

У педагогічній програмі єзуїтських шкіл майже зовсім немає місця точним наукам: математика і природознавство зовсім не викладалися, фізика базувалася на теоріях Аристотеля. Все навчання мало релігійний характер. Основним завданням єзуїтської педагогіки було виховувати в учнів релігійний фанатизм та послух римо-католицькій церкві. Засобами для того були молитви та щоденне відвідування служби Божої, щотижнева, а пізніше щомісячна сповідь.

Окреме місце серед шкіл того часу займала *Замойська академія*, що її відкрив 1594 чи 1595 р. Ян Замойський. Фундатор академії виключив з її програми богослов'я як предмет, що вносить з собою полемічний

елемент виховання. Академія складалася з восьми класів. Бідних студентів не лише звільняли від плати за навчання, але й утримували в бурсі коштом фундатора. Студенти поділялися за національністю на п'ять груп: польська, литовська, руська, пруська та чужоземська. Ян Замойський установив при своїй школі десять професур, а саме: 1) цивільного права; 2) публічного права; 3) моральної філософії; 4) фізики; 5) логіки і метафізики; 6) математики; 7) вимови; 8) риторики і діалектики; 9) поезії і синтакси; 10) аналогії та орфографії. Пізніше вони трансформувалися у чотири факультети: теологічний, правничий, філософічний та медичний. Із Замойської академії вийшли Касіян Сакович, Ісає Трофимович-Козловський, Сильвестр Косів⁸.

Внаслідок поширення в Україні гуманістичної культури формується нова наукова та громадсько-політична еліта, світогляд якої виходив далеко за межі релігійно-догматичних настанов церкви. Такі визначні українські вчені, поети та громадські діячі того часу, як Юрій Дрогобич, Павло Русин із Кросна, Лукаш з Нового Міста, Станіслав Оріховський, Шимон Шимонович, своїми працями поширювали в середовищі європейської освіченої суспільності та й у себе на Батьківщині знання про історико-філософську культуру рідного народу, його тисячолітні світоглядні традиції. Разом із запозиченням чужих знань виникла необхідність розбудови власних осередків науки та освіти. Українське міщанство організовувало при церковних братствах школи, що стали справжніми осередками поширення освіти серед українського народу. Братські школи, як і церковні, були загальнодоступними, бо вступ до них був відкритий для усіх верств православного населення. Братські школи проголошували принцип рівності дітей незалежно від матеріального становища і соціального стану батьків. Київська, Львівська та Луцька братські школи стали вогнищами інтелектуальної охорони українського народу від загрози окатоличення, боротьби за збереження його національної ідентичності. Нерідко діяльність цих братств та їх шкіл була проникнута ідеями вільнодумства, що духовно зближувало їх з гуманістичними течіями у філософській культурі Західної Європи. Філософія розумілася братчиками як мудрість, яка вчить осягати істину тільки через містичне єднання з Богом. Оберігаючи національну самобутність українського народу, діячі братських шкіл обґрунтували ідею збереження і розвитку старослов'янської мови. Проникнення у

приховану сутність священних текстів, викладених старослов'янською мовою, на їх думку, є обов'язковою умовою становлення людини як особистості. Вони особливу увагу звертали на проблему внутрішнього світу людини і пов'язаною з нею проблему самопізнання. Адже людський розум лише тоді осягається небесним світлом і проникає у приховану сутність повчального слова Біблії, коли сама людина з «ветхої», пов'язаної земними бажаннями та пристрастями, перетворюється на «нову» духовну людину. Останнє ж здійснюється тільки завдяки самопізнанню, що уможливило смертній людині вихід через її розум на контакт із вищим буттям – Богом і таким чином гарантує людині істинність її пізнання⁹.

Програми братських шкіл значною мірою були копією програм єзуїтських шкіл, а відтак і підручники братських шкіл часто були простою переробкою підручників, що використовувалися в єзуїтських школах. Однак були і оригінальні підручники, а також перекладені з грецької мови.

Водночас виникає новий тип школи – греко-слов'яно-латинської, де поєднувались давньоруські культурно-освітні традиції з позитивними досягненнями західноєвропейської школи і науки. Такий вид школи став визначальним у розвитку освіти на східнослов'янських землях упродовж багатьох років. Першою була школа, а пізніше – академія в м. Острозі на Волині. Її заснував 1576 р. Константин Острозький (1526–1608). Вона проіснувала до 1636 р. Крім колегії в Острозький культурно-освітній центр входила друкарня і науково-літературний гурток. Вивчення філософії в Острозі базувалося на основі античної та вітчизняної філософської думки і на засвоєнні ідей західноєвропейського гуманізму. Філософські курси читав Ян Лятос, який водночас був астрологом і математиком. З-під пера Острозьких книжників виходили праці, проникнуті однією визначеною ідейною доктриною, зміст якої полягав у захисті українського народу та його духовно-моральних основ від окатоличення та ополячення. Зусиллями Острозького культурно-освітнього центру був сформований новий філософсько-світоглядний орієнтир тодішньої еліти українського народу – орієнтир на сприйняття західноєвропейських реформаційних ідей через цінності православного християнства як домінанти вітчизняної духовності. У працях острозьких мислителів

обґрунтовується ідея використання раціоналістичних принципів західноєвропейського гуманізму в популяризації вітчизняного православного вчення як символу боротьби українського народу з іноземними загарбниками¹⁰.

Острозька академія і друкарня дуже прислужилися українській культурі. Варто лише зауважити, що з Острога вийшла перша граматика церковнослов'янської мови, перша повна слов'янська Біблія, три видання Часослова, що відігравав тоді роль книги для навчання грамоти, та ціла низка полемічних творів на захист православної віри.

Таким чином, висунута і обґрунтована острозькими діячами філософсько-світоглядна доктрина хоч і була наближена до західноєвропейського ренесансу, однак суттєво від нього відрізнялася. Якщо серцевину західноєвропейського ренесансного світогляду становило піднесення людини та її здібностей і на цій основі критичне заперечення догматичних настановлень церкви як панівної ідеології в епоху Середньовіччя, то острозькі книжники, виходячи з інтересів українського народу, використали цю критику для розвінчання католицизму і спрямували її на захист вітчизняного православ'я. На ґрунті такої філософсько-світоглядної настанови сформувалася ціла когорта діячів, письменників-полемістів, які зробили значний внесок у розвиток мислительної культури українського народу.

Зі стін Острозького культурно-освітнього центру вийшли такі блискучі письменники-полемісти, як Г. Смотрицький, Клірик Острозький, В. Суразький, Х. Філалет, С. Зизаній, М. Смотрицький, З. Копистенський і найвидатніший серед них Іван Вишенський (1550–1620). Він виступав за свободу совісті, захищав права українського народу на православну християнську церкву. Загалом же філософська концепція І. Вишенського ґрунтувалася на інтерпретації Бога як творця всього суцього, як вічного самочинного начала, абсолютної істини. Виходячи з цього, буття він поділяв на трансцендентне (божественне) і потойбічне («мирське», земне і матеріальне). Подолання дуалістичної природи людини, досягнення нею божественного ідеалу морально-етичної досконалості – важливі складники філософської системи І. Вишенського.

Гносеологічна концепція І. Вишенського також поєднувала знання з вірою, співвідношення філософії «внутрішньої» та «зовнішньої». Пізнання істини, за І. Вишенським, – це пізнання вічності, якою є Бог, його розум. Пізнати вічність – означає здобути справжнє «божественне

щастя» всупереч «надворному», «мирському» щастю земного життя. Процес пізнання людиною Бога позначений недосконалістю людського розуму та обтяжений тілесною природою її реального буття. Тому істина пізнається людиною у боротьбі з «мудрствованием плотским», метою якого є «ложна» (хибна) істина. Лише той досягає пізнання справжньої істини, хто збирає всі сили, щоб уникнути диявольського навіювання і вміє заглибитися у невичерпну суть духовного розуму Бога та його «правди таїнства».

Світогляд І. Вишенського базується на трьох синонімічних поняттях: народність (руська), віра (православна), мова (слов'янська). Він бачить головну причину політичного, культурного і суспільного занепаду України в недостатці культури, освіти і передусім – добре організованих шкіл¹¹.

З другої чверті XVII ст. провідним культурним центром не тільки України, а й всього слов'янського світу була Києво-Могилянська академія, що отримала цей статус у 1701 р. Виникнувши у 1632 р. як середній навчальний заклад (колегія), внаслідок об'єднання шкіл Київського братства і Києво-Печерської лаври на чолі з видатним українським і молдавським релігійним діячем Петром Могилою та завдяки щедрій фінансовій підтримці Івана Мазепи (1687–1708) академія стає першим вищим навчальним закладом на території України. Тут зосередилися кращі професорські сили, які володіли тогочасними досягненнями науки. За культурно-освітнім рівнем Києво-Могилянська академія ні в чому не поступалася перед подібними західноєвропейськими школами. Тут щорічно навчалося приблизно 2 тис. студентів усіх станів. Навчання проводилося за 12-річною програмою. Маючи як взірць єзуїтські школи, які тоді були найпопулярнішими у Європі, викладачі взяли за основу «сім вільних наук», що поділялися на *trivium* – граматику, поетику, риторику і *quadrivium* – арифметику, геометрію, філософію й музику. У перших чотирьох загальноосвітніх класах учні здобували переважно гуманітарну підготовку. Після цього рік читалася поетика і риторика, два роки – філософія і чотири роки – теологія. Викладання проводилося латинською мовою, її знання вважалося тоді ознакою освіченості. Але вивчалися також грецька, старослов'янська, польська, російська, давньоєврейська, німецька, французька і книжна українська мови¹².

Таким чином, програма Києво-Могилянської академії засвідчувала прагнення поєднати національні традиції шкіл України з програмами і

методами навчання західноєвропейських університетів. Але, захоплений культурою Заходу, митрополит П. Могила та коло його послідовників не розуміли, що латинські філософські трактати, історичні й поетичні твори приваблювали тільки небагатьох учених-схоластів, а в українському суспільстві загалом вони не знаходили широкого розуміння. Відтак між елітарними київськими схоластами та рештою українського суспільства поступово відбувався культурний розрив. Однак незважаючи на це, академія користувалася високим авторитетом. Російські правителі заповзято вербували її викладачів і випускників, пропонуючи їм найвищі в імперії церковні та урядові посади.

Орієнтація на Захід, перенесення науково-освітніх центрів до Петербурга та Москви і пов'язаний з цим значний вплив діячів культури, доля Мазепи, репресії царату, жорстока царська цензура і заборона видання у Києві оригінальних богословських та наукових книг призвели до занепаду Києво-Могилянської академії, перетворивши її у провінційну. Загальне число студентів скоротилося до двох сотень. Правда, у 40-х роках внаслідок самовідданої праці її керівника Рафаїла Заборовського це число знову сягнуло за тисячу. Академія вступила в період свого розквіту.

Черговий занепад великою мірою вона породила сама. Тісно пов'язана з церквою й укомплектована представниками духовенства, академія, як і раніше, наголошувала на таких традиційних предметах, як філософія, геологія, риторика та мови, її схоластичні методи навчання застаріли, а спроби засвоїти раціоналістичні наукові ідеї, що проникали з Європи, були млявими й малоефективними. Релігійна орієнтованість і традиціоналізм стояли на перешкоді залученню до академії молоді, зацікавленої сучасними знаннями.

Видатними просвітниками і викладачами філософії в Академії були Петро Могила, Йосиф Кононович-Горбацький, Інокентій Гізель, Іоанікій Галятовський, Лазар Баранович, Стефан Яворський, Феофан Прокопович, Георгій Щербацький, Георгій Кониський та ін.

З часу укладення Берестейської унії (1596) почали відкриватися уніатські школи. Щодо програми і Шкільного порядку – уніатські школи були копією єзуїтських шкіл. Уніатські школи стояли нижче не тільки католицьких, але й православних братських шкіл. У Греко-католицькій церкві деякий час продовжували існувати братства, оскільки унія не хотіла

одразу поривати з давніми традиціями. Але там, де зберігалися братства, вони підпадали під економічний контроль єпископату.

Зазначимо, що багато уніатів здобували освіту в папських колегіях і алюмнатах як стипендіати. Але не всі діти вчилися в тих чи інших правильно організованих школах. Багато з них навчалося у мандрівних дяків, що комплектувалися з вихованців братських шкіл.

На основі аналізу освітнього руху XVI–XVII ст. впливають такі висновки:

1. Освіта та шкільництво XVI–XVII ст. в Україні носили в основному релігійний характер. Кальвінізм, соцініанство, антитринітаризм поширювали реформаційні ідеї на українських землях. У їхніх школах поряд з теологією вивчали і світські науки, які відповідали тодішнім досягненням у різних сферах людської життєдіяльності.

2. У цей період великої популярності набули католицькі та єзуїтські школи. Вони були професійними навчальними закладами для священнослужителів і загальноосвітніми установами. Прикладом може бути Замоїська академія. Навчальні програми цих шкіл були запозичені від західноєвропейських університетів, які давали у той час добру освіту. Велика увага приділялася богословським дисциплінам, вивченню різних мов та гуманітарних наук. Водночас точні науки майже не викладалися.

3. Братські школи у порівнянні з попередніми церковними школами мали статус середніх освітніх установ. Основні принципи і завдання братських шкіл були викладені у статуті «Порядок шкільний» і правилах для учнів «Артикул прав», які є визначними пам'ятками української педагогічної думки. Заслуга братських шкіл полягала в тому, що вони мали велике значення для розвитку релігійної та національної свідомості українського народу, були доступними для усіх верств населення та сприяли розвитку української культури не тільки фактом поширення шкільної освіти, але й виданням шкільних підручників і наукових праць, особливо в галузі слов'янської філології.

4. Наприкінці XVI ст. в Україні виникають греко-слов'яно-латинські школи. Найвизначнішою з них є Острозька академія. Уся когорта острозьких мислителів сформувала новий філософсько-світоглядний орієнтир тодішньої еліти українського народу – орієнтир на сприйняття західноєвропейських реформаційних та гуманістичних ідей через цінності православної християнства як доміанти вітчизняної духовності.

5. З другої чверті XVII ст. провідним культурно-освітнім центром не тільки України, а й усього слов'янського світу стала Києво-Могилянська академія. Вона зробила вагомий внесок у збереження історичної пам'яті українського народу, започаткувала наукову, інтелектуальну Україну, стала виразником специфічних рис духовності українців, сприяла формуванню адекватного своїй епосі способу бачення й осмислення світу.

6. Період XVI–XVII ст. прийнято називати *першим українським відродженням*, бо загальний рівень української культури взагалі і освіти зокрема був значно вищий, ніж у попередніх сторіччях. Про це виразно свідчить чужинець диякон Павло Алепський, який після подорожі теренами тодішньої України з великим здивуванням відзначав, що навіть прості українці уміють читати і писати, знають порядок церковних відправ і церковний спів. Священики вчать сиріт і не лишають їх блукати невігласами по вулицях.

- ¹ Ващенко Григорій. Виховний ідеал. – Полтава, 1994. – 191 с.
- ² Горбач Н. Я. Специфіка української філософії. – Львів: Каменяр, 2006. – 216 с.
- ³ Кравець В. П. Історія української школи і педагогіки. – Тернопіль, 1999. – 368 с.
- ⁴ Мойсеюк Н. Є. Педагогіка: навч. посіб. 5-те вид., доп. і перероб. – Київ, Б. в., 2007. – 655 с.
- ⁵ Сірополко Степан. Історія освіти в Україні / Степан Сірополко. – Київ: Наукова думка, 2001. – 912 с.
- ⁶ Фіцула М. М. Педагогіка: навчальний посібник. Вид. 2-ге, випр. – Київ: Академвидав, 2006. – 560 с.
- ⁷ Сірополко Степан. Історія освіти в Україні... – С. 56-57.
- ⁸ Там само. – С. 60-61.
- ⁹ Філософія: навчальний посібник / За заг. ред. проф. Тімченка О. П. – Львів: Растр-7, 2015. – С. 128.
- ¹⁰ Там само. – С. 129.
- ¹¹ Харьковщенко Є. А. Релігієзнавство. Підручник / Є. А. Харьковщенко. – Київ: Наукова думка, 2007. – С. 263.
- ¹² Петрушенко В. Л. Філософія: курс лекцій. Навч. посіб. для студ. вищих закладів освіти I-IV рівнів акредитації. – 3-те вид., перероб. і доповн. – Львів: Магнолія плюс, 2005. – С. 229.